

IZVJEŠTAJI TRIJU LIJEČNIKA O PUTOVANJIMA PO BOSNI U XVIII. STOLJEĆU

MIRKO-DRAŽEN GRMEK

I. PUTOVANJA ZADARSKOG PROTOMEDIKA DOMINIKA CASTELLIJA

U Državnom arhivu u Zadru sačuvana je službena korespondencija liječnika Dominika Castellija, koja sadržava zanimljive podatke o zdravstvenim prilikama u Bosni i o političkim odnosima između turskih vlasti u Bosni i mletačke uprave u Dalmaciji na početku XVIII. stoljeća.¹

Dominik Castelli rodio se na otoku Hiosu u Grčkoj. Pripadao je uglednoj plemićkoj obitelji talijanskog podrijetla. Kako se u ratu borio na mletačkoj strani, to je po turskom osvajanju Hiosa napustio taj otok i stupio kao liječnik u službu mletačke mornarice. Od 1695. do 1708. bio je liječnik-fizik u Modonu, glavnoj mletačkoj bazi u Moreji. Svojim se liječničkim umijećem i uglađenim ponašanjem tako istaknuo, da su ga vrhovni zapovjednici u Moreji (na pr. Antonio Nani) držali kao svojeg osobnog liječnika. S Castellijem se sprijatelji i Alvis Mocenigo, generalni providur mora, koji ga postavi 27. XI. 1708. za protomedika mletačke vojne mornarice. Na tom su položaju mogle doći do izražaja Castellijeva odlučnost i hrabrost kao i njegovo veliko stručno znanje. Osobito se istaknuo u pomorskim bitkama god. 1715. Njegov zaštitnik, pacijent i prijatelj Alvis Mocenigo postao je 1717. generalnim providurom Dalmacije. Na novu dužnost poveo je Mocenigo sa sobom u Zadar i Castellija, kojega je imenovao dalmatinskim protomedikom. To imenovanje potvrdilo je Vijeće umoljenih 6. III. 1717. Zdravstveni magistrat Venecije odlučio je 20. III. iste godine da se Castelliju kao protomediku Dalmacije određuje mjesečna plaća u iznosu od 50 dukata.²

Castelli se kao protomedik vrlo brinuo za poboljšanje zdravstvenih prilika u Dalmaciji. Tako je na njegovo uporno traženje povećan

¹ Drž. arhiv u Zadru, Spisi mletačkog dragomana, »Libro 10-12«, i Spisi generalnih providura za Dalmaciju, 1717—1734.

² Podaci o Castellijevu životu prije dolaska u Dalmaciju nalaze se u »Libro 11«. O imenovanju za dalmatinskog protomedika vidi Spise gen. providura Alvisa Moceniga (1717—1720), vol. I.

uvoz lijekova iz Venecije. Uspješno je organizirao epidemiološku zaštitu Dalmacije.

Ubrzo se Castelli proćuo kao vrstan lijećnik u susjednoj Bosni i Hercegovini. Još u djetinjstvu, na otoku Hiosu, naućio je turski jezik, pa je i to ponukalo bosanske i hercegovaćke uglednike da se obraćaju na njega s molbama za lijećnićku pomoć. Sprijateljio se tako s hercegovaćkim namjesnikom Abu Bećir-pašom i s otomanskim pogranićnim komesarom Hadži Mehmedom, kojega je poćetkom 1719. efektno izlijećio od neke bolesti.

Spomenuti hercegovaćki paša uputio je Castelliju 4. VI. 1719. istoćnjaćki laskavo pozivno pismo. Pompozna je intitulacija: »Al signor Protomedico Dottor Domenico Castelli, Platone di essenza, Aristotile di sapienza, Socrate di condotta, Aristide del secolo, Beheram di massima, Ippocrate del nostro tempo, sincero mio amico«. Abu Bećir-paša obavješćuje Castellija, da zbog svadbe dolazi u Mostar, pa bi se tamo mogli sastati. Paša se osjeća zdrav i želio bi vidjeti Castellija samo kao prijatelja, a ne kao lijećnika. Uz pismo šalje darove Castellijevu sinu. Na temelju toga poziva poslao je providur Alvise Mocenigo dne 18. VII. 1719. svojeg protomedika u Mostar, da tamo prisustvuje ženidbi hercegovaćkog paše i da mu preda poklone i iskaže providurovo prijateljstvo. Ujedno je Mocenigo naredio Castelliju da se dobro informira, kako o zdravstvenim, tako i o polićićkim prilikama u turskim pokrajinama.

Mjesec dana kasnije, 25. VIII. 1719., stiže generalnom providuru Dalmacije pismo i od bosanskog namjesnika defterdara Emini Osman-paše, koji moli, da se u njegov logor u Ćupriju pošalje iskusni providurov lijećnik s potrebnim lijekovima. Mocenigo odmah naloži Castelliju da otputuje do Osman-paše i da tamo ukaže svaku potrebnu lijećnićku pomoć, no usto »treba da sazna sve, što god može, u pogledu pogranićnih i vojnih pitanja«.

Castellijev boravak kod Osman-paše ispao je na opće zadovoljstvo. Paša je javio providuru krajem rujna 1719., da je primio pismo, poslano po »iskusnom lijećniku, za kojega smo zamolili zbog nekih promjena i poremećenja zdravlja nekih od naše pratnje. Bili smo s njim vrlo zadovoljni. Zadržao se taj lijećnik mnogo dana u našem logoru, pa se raspravljalo o filozofiji i odrđana su velika savjetovanja o podrijetlu razlićitih zalá, što nastaju u ljudskom tijelu, i o njihovu lijećenju. Zaista imate iskusnog lijećnika, teoretski spremnog i u svojem umijeću savršenog, sposobnog za ućeni razgovor poput Platona«. Paša preporućuje Castellija providurovoj milostivosti. Bilo je, međutim, i drugih, vaćnijih razloga za Mocenigovu blagonaklonost prema Castelliju; razloga o kojima defterdar Osman-paša nije ništa ni slutio. Naime, Castelli je s velikim uspjehom obavio ne samo svoje lijećnićke nego i obavještajne zadatke. U pašinu logoru u Ćupriji sprijateljio se s jednim od svojih pacijenata, i to upravo s divan-efendijom Ibrahimom, šefom Osman-pašine kancelarije. Od njega je dobio vrlo vaćne polićićeke informacije. Castelli je uspio čak nagovoriti Ibrahima, da mu je pribavio prijepise

dopisivanja između Porte i bosanskog namjesnika o političkoj situaciji na Balkanu. Zadarski se protomedik napose zanimao i za zdravstvene prilike u Otomanskom carstvu. Na svoje veliko zadovoljstvo mogao je utvrditi, da u Bosni i susjednim pokrajinama ne haraju nikakve epidemije, koje bi tražile provođenje posebnih zaštitnih mjera na granicama Dalmacije.

Početkom god. 1720. ponovo moli defterdar Osman-paša generalnog providura u Zadru, da mu pošalje svojeg protomedika. Dr. Castelli kreće u ožujku na inspekciono putovanje u Sinj, pregledava zatim sanitarni kordon na granici mletačke Dalmacije i odlazi u posjete paši u Travnik. Poznavanje turskog jezika i dobre prijateljske veze, učvršćene liječničkim uslugama, omogućuje opet Castelliju da učini Mlecima znatne političke usluge. Providur Alvise Mocenigo prosljedio je Castellijeve informacije i istakao je u svojem dopisu mletačkom Senatu, da je zadarski protomedik svoje zasluge za domovinu, stečene za vrijeme rata u Moreji, znatno povećao svojim radom u Dalmaciji.

Protomedik Castelli održavao je stalno vezu s bosanskim uglednicima, napose s divan-efendijom Ibrahimom u Travniku i pograničnim komesarom Hadži Mehmedom u Livnu. Oni mu pišu o svojim bolestima, ali i o prilikama u Bosni. Hadži Mehmed se stalno tuži na poteškoće s mokrenjem, pa mu Castelli šalje diuretičke praške. Iz pisama, koja su stizala Castelliju iz Bosne, vidi se, da su tamo bile vrlo proširene kožne bolesti. Zadarski protomedik dijeli putem pošte liječničke savjete Bošnjacima, šalje im ulja za čišćenje, masti i neke elektuarije, pa pribavlja čak i naočari.

God. 1720. dolazi u Bosnu novi carski namjesnik: Topal Osman-paša. Već u rujnu iste godine paša oboli i stoga i on zatraži od generalnog providura, da mu pošalje u Travnik svojega liječnika, po britkom umu toliko poznatoga u Bosni. Na providurov nalog od 28. IX. 1720. otputovao je Castelli u Travnik. Novom se paši toliko svidio, da ga nije htio pustiti prije nego mu je obećao, da će idućeg proljeća doći u Bosnu na dulje vremena. I doista u ožujku 1721. eto Castellija opet u Travniku. To putovanje bilo je pomno pripremljeno u providurovoj kancelariji u Zadru. Dr. Castelli dobio je detaljne smjernice za svoja politička nastojanja i precizne upute o špijunskom radu. Od ožujka do druge polovine svibnja 1721. boravio je Castelli u Travniku, Sarajevu i drugim mjestima u Bosni. U tom je razdoblju poslao providuru Mocenigu niz povjerljivih izvještaja. Znatan je dio tih izvještaja šifriran, no u zadarskom arhivu sačuvao se i ključ tog šifriranja, tako da se mogu odgonetnuti Castellijeve obavijesti. Od osobite je važnosti bilo, što je Castelli u tolikoj mjeri uspio pridobiti pašino povjerenje, da je utjecao na neke njegove odluke i sugerirao mu neke izvještaje Porti. Castellijevo je djelovanje bilo upereno napose protiv trgovačkih interesa Dubrovačke Republike. Vrativši se u Zadar donesao je Castelli providuru vrlo ljubezno pašino pismo. Osman-paša veli u tom pismu, da teška srca pušta od sebe Castellija, jer je veoma zadovoljan s njime kao liječnikom i sugovornikom. Predlaže

providuru, da mu prepusti Dominika i da uzme za dalmatinskog protomedika Dominikova brata, također dobrog liječnika.³

Castelli se 1721. morao rastati od svojeg dugogodišnjeg poglavara i zaštitnika Alvisa Moceniga, jer je upravu Dalmacije preuzeo novi generalni providur Marcantonio Diedo. Također je smijenjen i bosanski namjesnik, pa na mjesto Osman-paše dolazi Muhsin-zade Abdullah-paša. Vjerni pacijent Topal Osman-paša, koji je postao beglerbegom Rumelije, ne zaboravlja na liječničku pomoć, koju mu je pružio zadarski protomedik, pa se 28. V. 1722. obraća na generalnog providura Diedo s molbom, da mu pošalje nekog liječnika, najradije Dominika Castellija. Paša navodi, da je teško bolestan i da će stoga doputovati u Travnik, gdje bi ga Castelli lako mogao posjetiti, kako je to činio prije. Istovremeno je paša uputio i vrlo prijateljsko pismo samom Castelliju, moleći ga, da dođe u Travnik. U tom pozivu moli Castellija, da mu donese neke lijekove i napose bocu kvintesencije ružmarina. Providur Diedo odgovorio je paši u Niš, da nažalost ne može pustiti svojeg liječnika da ode u Bosnu, jer je nekoliko uglednih ljudi u Zadru bolesno i jer je godišnje doba vrlo nezdravo, pa bi želio stoga imati uz sebe dobrog liječnika. Upravo u Castellija imaju svi veliko povjerenje, pa ne bi htjeli, da on ode iz Zadra. Topal Osman-paša nije se zadovoljio tim odgovorom, nego je još jače istaknuo, kako mu je silna želja da se sastane s Castellijem. Dapače, sada više nije riječ o dolasku u Travnik, nego paša traži, da Castelli dođe do njega u Niš. Na taj se put zadarskom protomediku nije mililo ići, ali prevagnuše politički razlozi, i tako je Castelli u rujnu 1722. ipak morao posjetiti Osman-pašu u njegovu seraju u Nišu. Kratko vrijeme prije toga, 28. VIII. 1722., bio je Castelli potvrđen u dužnosti dalmatinskog protomedika i povišena mu je plaća.

Bosanski namjesnik Abdullah-paša čuo je od svojeg prethodnika o vrlinama doktora Castellija, pa 26. IV. 1724. zamoli i on generalnog providura, da mu na kratko vrijeme pošalje tog liječnika, koji bi mu upravo bio od velike koristi, jer dolazi proljeće, vrijeme, kada je najbolje uzimati čistila i lijekove. Castelli se odaziva tom pozivu. Providur Erizzo dao mu je zadatak, da nekako pridobije pašino prijateljstvo i da uznaštoji postići odobrenje za trgovinu preko Kaštel-Novog. Naime, beg od Trebinja je zabranio, nagovoren od Dubrovčana, upotrebu tog trgovačkog puta. Po svojem dolasku u Travnik Castelli javlja, da su Dubrovčani isposlovali ferman Porte u korist svoje trgovine, ali da će on već nešto urediti sa samim pašom, koji izgleda, da bi mu mogao biti vrlo sklon. I u toj prilici konstatira Castelli, da u Bosni i Hercegovini nema nikakvih opasnijih epidemija. Dugo se taj put Castelli zadržao u Travniku, sve do

³ O Castellijevim boravcima u Bosni god. 1719—1721. nalaze se opširni podaci u »Libro 11« i u »Libro 12«. U tim su bilježnicama i Castellijevi izvještaji o političkim prilikama u Bosni. O bosanskim pašama, koje je Castelli liječio, vidi podatke u knjigama A. Knežević, Carsko-turski namjesnici u Bosni — Ercegovini, Senj 1887, str. 58-60, i Safvet beg Bašagić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463—1850), Sarajevo 1900.

listopada 1724., i to zato, što je upravo za njegova boravka u Travniku Abdullah-paša teško obolio. Paša je zvao Castellija samo iz preventivnih razloga, zbog proljetnog čišćenja crijeva, ali mu je dobar liječnik iznenada ozbiljno zatrebao.

Kad je god. 1725. i 1726. došlo do nekih incidenata na tadašnjoj mletačko-turskoj granici putovao je Castelli opet u Bosnu da smiri uzrujane age i da objasni paši mletačko stanovište.

Stari Castellijev prijatelj Topal Osman-paša postao je 1727. opet bosanskim namjesnikom. Paša je došao u Bosnu bolestan, pa je stoga skoro cijelo vrijeme njegova boravka u Travniku bio uz njega i Castelli. Na hitnu i usrdnu pašinu molbu doputovao je Castelli u vezirski grad po ljutoj zimi u studenom 1727. godine. Liječio je i zabavljao pašu, ali je usto upotrebio sav svoj utjecaj i svoju diplomatsku umješnost, da bi tursku trgovinu, koja je išla preko Dubrovnika, što više skrenuo prema Splitu, Kaštel-Novom i Makarskoj. On je nastojao, da bi magistrala turske trgovine bila dolina Neretve s izlazom na Metković. Kao liječnik opravdao je tobožnjim zdravstvenim razlozima prednosti mletačkih lazareta pred lazaretom u Dubrovniku. U svojim nastojanjima uspio je samo djelomično, ali ipak je Dubrovčanima nanio tešku štetu. Castelli se vratio u Zadar u ožujku 1728.

Te je godine novim bosanskim namjesnikom postao Gazi Ahmed-paša. Odmah mu poslaše Mlečani u počasni posjet protomedika Castellija. Do Zadra su, naime, doprli uznemirujući glasovi o nekim fortifikacionim radovima kod Glamoča. U putnom nalogu, što ga je Castelliju izdao 18. VII. 1728. providur Pietro Vendramin, ističe se, da treba zadobiti sklonost novog paše, saznati pojedinosti o gradnji bosanskih utvrda i poraditi na skretanju turske trgovine prema Splitu.

Pošto je uspješno obavio i taj zadatak, obratio se Castelli na mletački Senat s molbom, da mu se, obzirom na brojnu obitelj i dosadašnje političke usluge, dodijeli stalna novčana pomoć. Vijeće umoljenih odaje mu doista svojim rješenjem od 9. IV. 1729. priznanje za usluge učinjene državi, pa se — s obzirom na to, da je tako zaslužan, da je doživio teške nesreće i gubitak svojeg doma na Hiosu, da je ostario i da ima brojnu djecu — određuje njegovoj djeci Ivanu, Antunu, Katarini i Franjici mjesečna pomoć iz državne blagajne u iznosu od 4 dukata svakome.

Providur Sebastiano Vendramin javlja Castelliju 26. III. 1731., da novi bosanski namjesnik Serke Osman-paša »traži Vas, da bi Vašim virtuoznim liječenjem postigao neku olakšicu u bolestima, koje ga spopadoše«. Vandramin smatra, da je prijeko potrebno, da se Castelli, koji se zbog starosti već povukao iz javne službe, ipak opet otputi u Bosnu, kako iz političkih razloga, tako i zbog kontrole zdravstvenog stanja u toj pokrajini. Providur navodi, da se šire glasine, prema kojima je nedavno u predjelu Sarajeva i Jajca harala neka epidemija. Zbog toga je prekinut trgovački saobraćaj s Bošnjacima preko splitskog lazareta. Bilo bi

veoma važno, da se što prije opet uspostavi trgovina, pa je stoga potrebno, da Castelli sastavi detaljan izvještaj o zdravstvenom stanju u Bosni.⁴

Generalni providur Vendramin bio je informiran o epidemiološkoj situaciji u Bosni i u pograničnim selima u Dalmaciji službenim izvještajima, koje su mu podnijeli u siječnju 1731. novi dalmatinski protomedik Orazio Pinelli i zadarski gradski fizik Giacomo Danielli. Iako više nije bio u službi, sastavio je i Dominik Castelli 20. I. 1731. opširan epidemiološki izvještaj na latinskom jeziku, koji je predočio generalnom providuru i mletačkom Zdravstvenom magistratu. Castelli navodi, da je kuga počela harati u Bosni unatrag dvije godine. Počela je u Jajcu, pa se proširila po cijeloj turskoj pokrajini, a na pojedinim je dijelovima granice zahvatila i dalmatinska sela. Castelli smatra, da je bolest veoma slična onoj pošasti, koja je harala u vrijeme Galena, kad se rimska vojska zarazila kod Seleukije. Vrlo učenim i pompoznim stilom opisuje izvjestitelj simptome bolesti kod oboljelih dalmatinskih seljaka. Prema tome se opisu čini, da se najvjerojatnije radilo o pjegavcu. Castelli navodi i terapiju, koju je provodio kod svojih bolesnika. Davao je kardijake, aleksifarmake i dijaforetike, a branio je svojim pacijentima da jedu meso. Naš autor tvrdi, da su mnogi od tako liječenih bolesnika ozdravili. To nam može poslužiti kao siguran dokaz, da Castellijevi pacijenti nisu bolovali od prave kuge.⁵

U Bosni je god. 1731. doista bio velik pomor. O tome je zapisao fra Nikola Lašvanin u svojem ljetopisu: »1731. U Fojnici poče kuga, i parvo čeljade umri na 19. studenoga, karstiansko u varošu, a parvo toga na godinu počela je moriti u Sarajevu, i u Jajcu, a kad nasto godište 1732. otrova se sva Bosna, za upisati koliko gdi pomri hotilo bi se mlogo karte i vrimenta«.⁶

Iako je već u veljači 1731. bio obustavljen promet između Bosne i Dalmacije, izbila je ipak epidemija u Splitu i okolini. Umrlo je od te zarazne bolesti u samom Splitu oko 300 ljudi, dok je u cijeloj pokrajini ukupno stradalo nešto manje od jedne tisuće. Zahvaljujući odlučnim i promišljenim zaštitnim mjerama ostalo je područje Zadra pošteđeno od epidemije. U Zadru je harala neka druga bolest, teška i opasna, ali ipak više sporadične i endemične prirode. Castelli je izjavio, da i tu bolest treba smatrati kužnom, dok ju je zadarski gradski fizik Danielli smatrao epidemiološki benignom. S obzirom na alarmantne obavijesti, koje je Castelli slao u Veneciju, postavljen je ad hoc za izvanrednog providura zdravlja u Dalmaciji (»provveditore straordinario della sanità in Dalmazia«) mletački plemić Simon Contarini. Po njegovu su nalogu duž cijele

⁴ O Castellijevim putovanjima od god. 1722. do 1731. vidi navedeni »Libro 11« i Spise gen. providura M. A. Dieda (1721—1723), N. Erizza (1723—1726), P. Vendramina (1726—1729) i S. Vendramina (1729—1732).

⁵ Prijepis Castellijeva epidemiološkog izvještaja iz god. 1731. nalazi se u naprijed spomenutoj bilježnici »Libro 11«.

⁶ Vidi J. Jelenić, Ljetopis fra Nikole Lašvanina, Glasnik Zem. muzeja BiH, 27/1915, str. 13. Taj tekst donosi i R. Jeremić, Zdravstvene prilike u jugoslavenskim zemljama do kraja XIX. veka, Zabreb 1935.

granice prema turskim pokrajinama postavljene vojničke straže i skoro tri godine strogo se pazilo, da nitko bez posebne dozvole ne prelazi granicu.⁷

Bosanski kroničari bilježe, da je 1732. još harala čuma, napose u Mostaru i Sarajevu, gdje je umiralo pojedine dane i preko 200 ljudi.⁸ Mletački Zdravstveni magistrat izdao je 18. II. 1732. štampani proglas, u kojem se navodi, da je kuga, koja već tri godine nemilosrdno hara po Bosni, zahvatila i austrijske pokrajine Liku i Krbavu. Za Božić 1731. prenesena je neka roba iz Bosne u selo Farkašić, pa se u tom selu, kao i u mjestu Korenici, razmahala opasna epidemija. Stoga se mletačkim podanicima zabranjuje trgovina sa svim susjednim pokrajinama. Svi putnici moraju biti podvrgnuti najstrožoj karanteni u javnim lazaretima, i to u trajanju od punih 40 dana. Svojim štampanim proglasom od 28. III. 1733. javlja mletački Zdravstveni magistrat, da kuga u Krbavi još uvijek traje.⁹

Unatoč pašinu pozivu i providurovoj želji Castelli god. 1731. nije otputovao u Bosnu. Bojao se valjda otići u okuženi kraj, pa je stalno zatezao s pripremama za put, opravdavajući to svojim slabim staračkim zdravljem. Tada mu odjednom stiže laskavi poziv turskog velikog vezira i zatim nalog dužda i Vijeća umoljenih, da treba bezuvjetno krenuti u Carigrad. Veliki vezir Osman-paša, nekadašnji bosanski namjesnik, imao je bolesne noge. Konzultirao se s uglednim profesorima medicine, ali nije bio s njima zadovoljan. Izjavio je, da je samo dr. Castelli, koji ga je liječio u Travniku, pogodio pravu prirodu njegove bolesti. Stoga je Porta službenim diplomatskim putem, preko mletačkog ambasadora u Carigradu, zamolila Castellija, da dođe liječiti velikog vezira. Mlečane je to vrlo obradovalo, jer su se ponadali, da će Castelli kao vješti obavještajac moći u Carigradu saznati važnih stvari. Kako je Castelli bio prestar i preslab za putovanje kopnom, odlučio je da putuje brodom. U siječnju 1732. dobio je upute Senata o političkim zadacima u Carigradu. Putovanje se iz tehničkih razloga i zbog Castellijeva slaba zdravlja stalno odgađalo, sve dok početkom svibnja 1732. ne stigne vijest iz Carigrada, da je veliki vezir Osman smijenjen i da prema tome nije više potrebno da Castelli dođe u tursku prijestolnicu. Međutim, u istoj dukali od 10. V. 1732., kojom se javlja providuru Vendraminu, da ne treba slati Castellija u Carigrad, piše dužd, da bi svakako trebalo uputiti tog liječnika bosanskom paši, jer bi bilo od velike koristi, da baš on preda paši novi sultanov ferman o trgovini preko Kaštel-Novog.¹⁰

⁷ Podatke o epidemiji u Splitu god. 1731. pruža A. A. Frari, *Della peste e della pubblica amministrazione sanitaria, Venezia 1840*, str. 612. — Vidi o tome i A. Crnica, *Kuga u Splitu i Dalmaciji g. 1731, Novo doba 12. IV. 1936*, kao i anonimni članak: *Kuga u Splitu 1731. god.*, *Slobodna Dalmacija 31. VIII. 1953.* — O zaraznoj bolesti, koja je u to vrijeme bila proširena u Zadru, postoji posebna monografija fizika G. G. Daniellija: *Del carbone benigno famigliare nella Dalmazia, Padova 1732.*

⁸ Vidi R. Jeremić, cit. dj., str. 23.

⁹ Proglasi se nalaze u Drž. arhivu u Zadru, *Štampe, I, 40.*

¹⁰ Vidi o tome »Libro 11« i *Spise gen. providura Sebastiana Vendramina, sv. IV. i V.*

Castellija je zvao u Carigrad njegov nekadašnji pacijent. No, da i nije bilo tako, ne bi se trebalo čuditi takvu pozivu. U Carigradu je u XVIII. stoljeću bilo vrlo malo dobrih liječnika. Na dvoru se smatralo, da su najbolji oni liječnici, koji su izučeni u Italiji. Turski velikaši osobito su cijenili dubrovačke kirurge, a i njihove kolege iz mletačke Dalmacije. Poznato je više primjera, da su liječnici iz naših krajeva bili pozivani da liječe sultana. Zanimljiv je, međutim, jedan dosad neobjavljeni podatak o sultanovu zahtjevu, da mu se pošalje iz Dalmacije jedan pučki liječnik, očni kirurg, valjda reklinator mrenâ, koji bi trebao liječiti bolesnu sultaniju. Mletački dragoman u Travniku Francesco Medun napisao je 24. VII. 1762. generalnom providuru u Zadru pismo s ovim sadržajem: »Već ima deset i više dana, što paša od mene traži pismo za ekscelenciju providura u Kninu, da bi on dozvolio nekom Vasi Babiću iz Drniša, profesoru okulisti (!), da dođe ovamo u Travnik. Paša bi ga htio poslati sultanu u Carigrad, da izliječi njegovu ženu, koja ima bolesne oči. Čudesa joj je pričao o tom čovjeku neki dubrovački kirurg, znanac spomenutog Babića. Nisam se mogao izvući da ne privolim njegovim željama, napose pak zato, što je neki bivši austrijski kapetan, sada Husein, čekao zajedno sa spomenutim kirurgom na to pismo, da bi obojica odmah krenuli na put. Tako nisam imao vremena niti da o tome obavijestim Vašu Ekscelenciju. Ovaj narod ima takve navike, kad nešto želi, onda to mora odmah imati, inače ne pokazuju nikakve zahvalnosti. Radilo se pak u tom slučaju o tome, da se učini usluga ženi, koja uživa milost presvijetlog sultana, pa će zbog nje i on biti zahvalan. Ljubim ponizno rub slavnog haljetka Vaše Ekscelencije«. ¹¹ Kad su, eto, u XVIII. stoljeću pozivali na carigradski dvor i pučkog liječnika Vasu Babića iz Drniša, nije nimalo čudno, da su zvali i učenog zadarskog protomedika.

Castelliju propade u zadnji čas putovanje u Carigrad, koje je bilo tako brižno pripremano. Duždeva je sad želja bila, da Castelli ponovo ode u Bosnu i tamo preda paši ferman, koji su teškom mukom isposlovali mletački poslanici u Carigradu, a kojim se favoriziraju trgovačke veze između Bosne i mletačke Dalmacije. Međutim, taj je ferman cijele 1732. godine bio bez vrijednosti, jer se zbog epidemija u Bosni nije mogao dopustiti slobodan prolaz turskim karavanam do Kaštel-Novoga, pa nije imalo smisla da se u takvim prilikama govori o oživljavanju i pojačavanju trgovine. Castelli je, unatoč dukali od 10. V. 1732., ostao u Zadru sve do proljeća iduće godine, kad se čulo da epidemija u Bosni jenjava. Generalni providur Zorzi Grimani upravo se spremao da pošalje Castellija u Travnik kao svojeg posebnog izaslanika, kad je stiglo i pismo, kojim paša sam traži, da mu se pošalje taj liječnik. Obje su strane željele da okončaju dugotrajnu blokadu granice i da uspostave trgovanje. Castelli dobiva 8. V. 1733. nalog da otputuje u Travnik i da tamo iskaže paši providurovo štovanje i dobre želje, preda darove, diskretno se raspita o stanju epidemija i zatim da prema carskom fermanu uznastoji obnoviti trgovinu preko lazareta u Kaštel-Novom. Glavni je zadatak

¹¹ Drž. arhiv u Zadru, Spisi mletačkog dragomana, svežanj XXXIV, spis 20.

bio nagovoriti Bošnjake, da pri obnavljanju trgovanja s jadranskom obalom dadu prednost mletačkoj Dalmaciji, a ne Dubrovačkoj Republici.

Sredinom svibnja 1733. krenuo je Castelli u Bosnu, ali mu se na putu desila nezgoda: kod Prologa, nedaleko od granice, pao je konj, na kojemu je jahao, pa je dospio pod konja i slomio tako desnu nadlakticu. Generalni providur ga svojim pismom od 19. V. 1733. oslobađa dužnosti da putuje u Bosnu i savjetuje mu, da se zbog liječenja vrati kući u Zadar. Slanje fermana i darova paši odgađa se do Castellijeva ozdravljenja. Međutim, Castelli treba odrediti nekog drugog liječnika, koji će odmah umjesto njega otići da liječi pašu.

U lipnju 1733. Abdullah-paša ponovo moli za dolazak protomedika, jer se nada, da je on ozdravio. Doista Castelli, koji je preko mjesec dana odležao u krevetu, kreće 18. VI. opet na put i sada sretno stigne na odredište, gdje ga Abdullah-paša dočeka s osobitim počastima i vrijednim darovima. Upravo kad je Castelli došao u Travnik, spremao se paša na inspekciono putovanje po Bosni, pa je rado poveo sa sobom i protomedika. Tako oni u srpnju borave u Jajcu, Banjoj Luci, Bihaću i nekim manjim mjestima. Za Castellija je to bila divna prilika da sazna različite vrijedne podatke. Napisao je niz šifriranih izvještaja generalnom providuru, a po svom povratku u Zadar 13. XI. 1733. sastavio je pregledni elaborat o svojim zapažanjima u Bosni. Opisao je političku i administrativnu podjelu Bosne i Hercegovine, organizaciju bosanske milicije, naoružanje i stanje utvrđenosti pojedinih gradova. Osobitu je pažnju, dakako, posvetio epidemijama. Pri njegovu dolasku u Bosnu doista se većina kužnih žarišta smirila, no veliko kretanje ljudi u vezi s pašinim inspekcionim putovanjem opet je razbuktalo kugu u nekim mjestima, na pr. u Ostrovici, Bihaću, Ključu, Banjoj Luci, Brezovici, Ostrošcu, Kladaši, Kamengradu, Majdanu, Zvorniku, Tuzli, Sokolu, Gradačcu, Maglaju, Prozoru, Rami, Žrnovici, pa i u nekim dijelovima Sarajeva. U kolovozu 1733. javile su se epidemije i u pojedinim mjestima Hercegovine. Žrtava je, međutim, bilo razmjerno malo. Usprkos epidemijama nije u pokrajini došlo do gladi, nego je naprotiv bilo obilje poljoprivrednih produkata i domaćih životinja. Iz Castellijevih se izvještaja dobiva dojam, da je epidemijska bolest, koja je harala tih godina u Bosni, zapravo bila pjegavac. Nije vjerojatno, da je to bila prava bubonska kuga.

Castelli je uspješno obavio i svoj glavni zadatak: Abdullah-paša je pristao da dopusti svojim podanicima slobodnu trgovinu. Točno je ugovoreno, kako će trgovačke karavane prelaziti granicu i kako će se provoditi karantena. Ponovo će se trgovati posredstvom lazareta u Kaštel-Novom i Makarskoj. Iz Hercegovine će ići karavane dolinom Neretve, kako je to bilo nekoć, prije nego što su to osujetili Dubrovčani. Castelli je predočio paši sultanov ferman, kojim se odobrava trgovina preko dalmatinskih lazareta, ali je paša na to samo odmahnuo rukom i rekao, da su Dubrovčani već uspjeli dobiti noviji ferman, kojim se ta trgovina zabranjuje i bosansko-hercegovačkim karavanama se dopušta samo odlazanje u Dubrovnik. Paša je ipak odlučio da ide na ruku Mlečanima.

Castelli ga je pridobio svojim prijateljstvom, ali i bogatim darovima. Dakako, čim se saznalo za Castellijev uspjeh, pojavili su se kod paše i dubrovački poslanici, također s vrijednim poklonima i s odriješenim kesama. Nastalo je diplomatsko nadmudrivanje, pa kad su Dubrovčani vidjeli, da je Castelli osujetio njihova nastojanja kod paše, odmah su pokrenuli svoje pouzdanike u Carigradu. Još za Castellijeva boravka u Bosni stigao je paši sultanov ferman u korist Dubrovnika, a usto i pismo velikog vezira. Zadarski je protomedik, međutim, uspio nagovoriti Abdullah-pašu, da šalje u Carigrad netočne obavijesti na štetu Dubrovnika.¹²

Razumljivo je stoga, da se mletački Senat posebno zahvalio Castelliju za velike usluge, koje je učinio državi prigodom boravka u Bosni od lipnja do studenog 1733. Pokazalo se, da je Castellijev utjecaj na Abdullah-pašu od tako velike koristi po mletačku trgovinu i izgladivanje pograničnih incidenata, da je već u proljeće 1734. morao Castelli opet da ode u Travnik. Budući da više nije vršio službu dalmatinskog protomedika, mogao je nesmetano ostati u Bosni. Zadržao se tada u Travniku sve do prosinca 1734. S uspjehom je liječio pašu i obavljao različite političke zadatke. Pomagao je kršćanima u Bosni, pa je čak isposlovaio i neke odredbe sultana u korist bosanskih franjevac. Tako je fra Nikola Lašvanin zabilježio u svojem ljetopisu, da je god. 1734. »po molbi gosp. doktora Dominika Kaštella iz Zadra, pašina ećimbaše« došao iz Carigrada ferman, kojim se dopušta da se pokriju novim krovom manastir i crkva u Fojnici.¹³

II. PUTOVANJE DUBROVAČKOG FIZIKA MARKA FLORIJA

Istaknuti talijanski liječnik Francesco Roncalli Parolino izdao je u gradu Brescia god. 1747. vrlo lijepo opremljenu knjigu velikog formata, u kojoj je prikazano tadašnje stanje medicine u pojedinim zemljama Evrope.¹⁴ Prema podacima nekog neimenovanog izvjestitelja opisana je u toj knjizi i medicina Ugarske i njoj pripadnih ili susjednih pokrajina Hrvatske i Dalmacije. Navodi se, da je znanstvena medicina proširena samo u zapadnim dijelovima tih zemalja, ali i tamo tek u gradovima. Česti su ratovi neprijatelji nauke. Plodni su to krajevi, ali je zrak pokvaren. Hara pjegavac, nazvan »febris Hungarica«. Na primjeru Ugarske može se dokazati, da vino nije anthelmintik (kako pogrešno misle neki stariji autori), jer stanovnici navedenih pokrajina mnogo piju, a ipak često imaju crijevne parasite. U Dalmaciji je česta skrofuloza, koju na-

¹² Podaci o Castellijevu boravku u Bosni god. 1733.—1734. nalaze se u bilježnici »Libro 10«, među Spisima mletačkog dragomana u Drž. arhivu u Zadru. U toj se bilježnici nalaze i šifrirani Castellijevi izvještaji. Podataka o Castellijevim akcijama tih godina ima i u Spisima gen. providura Zorza Grimanija.

¹³ Vidi J. Jelenić, cit. dj., str. 14.

¹⁴ Europae medicina a sapientibus illustrata et a comite Francisco Roncalli Parolino observationibus adaucta, Brixiae, Ex typ. M. Vendrameni, 1747. — Podaci o toj knjizi nalaze se u mojoj Hrv. med. bibliografiji, sv. I/1, Zagreb 1955, str. 146.

rod liječi tako da pije sok kiselice ili štavlja (biljke roda Rumex). Pleuritis se u Dalmaciji liječi premazivanjem prsiju borovom smolom. Za stanovnike sjeverne Hrvatske piše, da kod vrućice s glavoboljom stavljaju na čelo obloge s usoljenim kupusom. Uopće smatra Roncalli Parolino, da Hrvati vrlo uspješno upotrebljavaju kupus za liječenje različitih bolesti, pa preporuča taj lijek i drugim narodima.

Umjesto opisa medicine u Dubrovniku i Bosni objavljeno je u toj knjizi pismo, koje je autoru poslao iz Dubrovnika 13. IX. 1746. dubrovački fizik Marko Flori. U tom se pismu Flori ukratko osvrće na zdravstvene prilike u Dubrovačkoj Republici i zatim opisuje svoja opažanja za jednog putovanja u Bosni.¹⁵

Marko Flori rodio se u Dubrovniku god. 1696., pa je po svršenom studiju medicine na talijanskim sveučilištima stupio kao državni fizik u službu Dubrovačke Republike. Prvi put se spominje u spisima dubrovačke vlade god. 1722., kad mu je produljena služba na godinu dana s plaćom od 200 dukata. Već iduće godine produljen je ugovor s njim na dvije godine i određena mu je plaća u iznosu od 400 dukata godišnje. Čini se da je funkciju državnog fizika vršio sve do svoje smrti o ožujku 1756. godine. Vlada mu je 1737. povisila plaću za još 120 dukata godišnje. Po tome se vidi, da su ga Dubrovčani osobito cijenili. Dobro stoga veli Roncalli Parolino, da Marko Flori bijaše »practicus apud Ragusinos celeberrimus«.¹⁶

U svojem pismu, napisanom u Dubrovniku sredinom rujna 1746., Flori prvo opisuje povoljnu klimu južne Dalmacije. Kao specifičnost regionalne patologije spominje opasne ujede otrovnih zmija. Na sreću — veli Flori — raste ovdje neka biljka oštra i gorka okusa, koja izvrsno djeluje, kad se stučena stavi na ranu od ujeda ljutice. Preporuča se piti i sok te biljke ili njen prah otopljen u vinu. Flori ističe, da je više puta s tim lijekom postigao izvrsne uspjehe. Teško je danas utvrditi, na koju se biljku odnose Florijevi navodi. Appendini zove tu biljku »kopitnica ili jasenak mali«. Međutim, prema Florijevu opisu, čini mi se najvjerojatnije, da se radilo o omanu (*Inula squarrosa* ili *helenium*,

¹⁵ Florijevo pismo objavljeno je u suplementu navedene knjige, na str. 472-474. Pismo je na latinskom jeziku. Nema posebnog naslova. Zbog neispravnog tumačenja **Appendinijevih** podataka o tom Florijevu pismu pogrešno navode neki naši historičari medicine, da je Flori objavio posebne rasprave o kiselicama u Bosni, o otrovnosti dalmatinskih zmija i o nekoj ljekovitoj biljci. Dobro se poslužio Florijevim izvještajima samo **R. Jeremić**, Prilozi istoriji zdravstvenih i medicinskih prilika Bosne i Hercegovine pod Turskom i Austro-Ugarskom, Beograd 1951, str. 27, 45, i 59.

¹⁶ Podatke o Florijevu životu i radu donose **F. M. Appendini**, *Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei*, t. II, Dubrovnik 1803; **Š. Ljubić**, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Beč 1856; **D. Körbler**, Dubrovčanin Petar Bianchi i nećak mu Didak Dubravica-Arboscelli, Rad, knj. 196, Zagreb 1913, str. 18-19; **J. Körbler**, *Les médecines de Raguse pendant la Renaissance*, Janus, 31/1927, str. 444-446; **R. Jeremić** i **J. Tadić**, Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika, sv. II, Beograd 1939, str. 73-74. — Florijeva oporuka sačuvana je u Drž. arhivu u Dubrovniku, **Testamenta**, 79, 100-101.

Buphthalmum salicifolium). U našoj narodnoj medicini upotrebljava se ta biljka često protiv ujeda zmija, gdje kad valjda i s uspjehom.¹⁷

Flori opisuje zatim, kako je prije nekoliko godina putovao po nalogu dubrovačkog Senata u Bosnu, jer je tamošnji vezir (Flori ga zove potkraljem) bolovao od »hypochondriacus morbus«. U ono vrijeme nazivalo se hipohondrijom bolove u predjelu žličice i ispod rebranog luka, za koje se smatralo, da dovode do duševne potištenosti. Ne znamo, koji je to bio paša, jer se baš tih godina izmijenilo nekoliko namjesnika u Bosni. Flori je prolazio kroz gorovite i šumovite predjele, u kojima veli da stanuju kršni i zdravi brđani Hrvati. Kod njih su česte samo neke kožne bolesti i nahlade, u prvom redu neke maligne ulceracije, pleuropneumonija i reumatizam. Probadanje u prsima liječe na svoj poseban način: sjednu kraj snažne vatre pa jedu medvjede krzno sve dok ne počnu povraćati krv. Reumatične zglobove mažu s ugrijanom medvjedom masti.

U središtu bosanske države nalazi se gradić Travnik. Taj je kraj vrlo zdrav i pisac veli, da ne zna, kakve bi posebne endemične bolesti mogao navesti. Unatoč zdravoj klimi uhvatio je Florija i neke članove njegove pratnje tako jak proljev, da im nisu pomogli ni opij, ni adstringentna sredstva. Bošnjaci ih odvedoše da piju vodu iz nekog zdenca, što im je doista izvrsno pomoglo.

Paša je u Travniku veoma lijepo dočekao i nadario dubrovačkog fizika. Na udaljenosti od nekoliko tisuća koraka — piše Flori — nalaze se kraj Travnika tri kisela vrela. Zabavan prizor pruža napose jedan izvor na pustom zemljištu, uz obalu neke male rijeke: nalik je na lonac pod kojim kao da gori vatra, jer voda ključajući snažno izbija iz zemlje. Izvor se odlikuje obiljem i vrlinom vode; ona je vrlo hladna i posebno je ugodna okusa.

Uostalom, već se Dominik Castelli zanimao za bosanske kiselice. Tako Farlati god. 1769. piše: »Nadalje (u Bosni) na više mjesta izviru kisele vode, kako to svjedoče liječnici, koji su putovali tim krajem ili koji su boravili na pašinu dvoru. I slavni je gospodin Dominik Castelli, koji je više godina boravio kod paše, dokazivao, da su one tako dobre, da ih ima malo sličnih u Evropi«. Castelli je osobito hvalio vrela, što je sa začuđujućim ključanjem izviralo kraj rijeke Lepenice, nedaleko svratišta nazvanog Kiseli Han.¹⁸

Na kraju svojeg pisma Flori obavještava Roncalli-Parolina o njihovu zajedničkom prijatelju Matiji Bratisu, za kojega veli, da je bio liječnik ambasadora u Carigradu, ali je nedavno zbog opasnosti od kuge prešao u Trakiju.

¹⁷ O liječenju zmijskog ujeda u našoj narodnoj medicini vidi **B. Šulek**, Liek od otrovne zmije, Liečnički viestnik, 11/1889, str. 123; **O. Hovorka**, Životinjski otrovi (Prilog narodnoj medicini na poluotoku Pelješcu), Rad Sбора liečnika, Zagreb 1899, str. 146-149; **D. Hirc**, Naše zmije otrovnice i bilje, kojim se narod liječi od njihova ujeda, Vjesnik ljekarnika, 1/1919, str. 7-11, 35-37 i 71-74; **M. Hirc**, Naše vipere i narodno ljekarništvo, Vjesnik ljekarnika, 7/1925, str. 286-291, 358-364 i 10/1928, str. 325-334. — O ljekovitoj upotrebi omana vidi napose moj članak u Liječničkom vjesniku, 70/1948, str. 147-149.

¹⁸ **D. Farlati**, Illyricum sacrum, vol. IV, Venezia 1769, str. 40.

Dubrovačanin Matija Bratis također je zanimljiva figura u odnosima između naših zemalja i Osmanlijskog carstva. Kao dubrovački stipendist studirao je medicinu u Napulju i Salernu, gdje je promoviran 12. X. 1736. Vratio se nakon studija u Dubrovnik, gdje je radio kao privatni liječnik, dobio neke novce iz ostavštine dra. Tome Budislavića i zatim otišao u Carigrad za liječnika francuskog ambasadora. Bratis je zamolio 1742. dubrovački Senat, da ga prihvati kao državnog liječnika, no Dubrovčani ga tom prilikom nisu htjeli uzeti u službu. Umjesto toga natarili su mu spretni dubrovački gespari raznovrsne političke i obavještajne zadatke, koje je za njih trebao izvršiti u turskoj prijestolnici. On je ostao u Carigradu sve do god. 1756., zadržavao se u Konavlima od 1756. do 1760. i zatim je opet otišao u Tursku. Veliko vijeće izabere ga god. 1766. za glavnog državnog fizika, no Bratisu se više sviđalo u Turskoj nego u domovini, pa je zamolio svoju vladu, da ga umjesto za državnog fizika postavi za dubrovačkog konzula u Smirni. Na tom je položaju, spojivši sretno liječničku i diplomatsku aktivnosti, bio doista od znatne koristi za Dubrovnik.¹⁹

III. PUTOVANJA DUBROVAČKOG FIZIKA IVANA PAGANIJA

Već od samog početka turske vlasti u Bosni slali su Dubrovčani tamo svoje liječnike i pribavljali lijekove za pojedine osmanlijske državnike i vojskovođe. Tako su, na primjer, kad je god. 1467. obolio Isa-beg, jedan od prvih namjesnika Bosne, Dubrovčani poslali uzastopno tri svoja liječnika: Grka Emanuela, Talijana Jeremiju i — valjda domaćeg sina — Andriju. Hercegovački velikaš Mehmed Čelebija u jednom svojem hrvatskom pismu Dubrovčanima osobito hvali tog »Andriju vrača«, koji je — iako mlad — »stare i mudre pameti«.²⁰

Od XV. stoljeća pa do pada Dubrovačke Republike održao se običaj slanja liječnika u turske pokrajine, jer je to obim stranama donosilo velike koristi. Turski su paše cijenili vještinu dubrovačkih fizika i kirurga, a dubrovačka je vlada iskorištavala takva putovanja, da bi poboljšala susjedske odnose i unaprijedila svoje trgovačke interese. U nizu dubrovačkih liječnika, koji su od XV. do XVIII. stoljeća odlazili u Bosnu i Hercegovinu, napose se istakao svojim liječničkim i političkim djelovanjem dr. Toma Budislavić, nemirna i svestrana renesansna narav. On je u Carigradu uspješno liječio od astme sultana Murata III. te dobio od njega u arpaluk knežiju Bobane u Hercegovini. Liječio je u Banjoj Luci god. 1589. bosanskog namjesnika Ferhat-pašu Sokolovića. Od 1596.—1598. bio je više puta u Bosni, što kao liječnik banjalučkog def-

¹⁹ O životu dra. Matije Bratisa nije dosad objavljeno gotovo ništa. R. Jeremić i J. Tadić, cit. dj., str. 77, donose samo dva škrta podatka. Glavni materijal o tom liječniku nalazi se u Drž. arhivu u Dubrovniku, *Diplomata et acta*, br. 3204 (»Lettere dei varij medici fisici«).

²⁰ Vidi Č. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici Dubrovačke Arhive*, Sarajevo 1911, str. 13; R. Jeremić i J. Tadić, cit. dj., str. 39.

terdara i hercegovačkog sandžakbega, što kao dubrovački diplomatski izaslanik kod bosanskog paše. Toma Budislavić je iskoristavao svoj liječnički ugled kod Turaka, da pomaže vjerska i politička nastojanja kršćana u Bosni i Hercegovini. Njegove zasluge u tom radu bile su i jedan od razloga, da je izabran za trebinjsko-mrkanskog biskupa.²¹

U ovom nas napisu zanimaju, međutim, samo veze između Dubrovnika i Bosne u XVIII. stoljeću. God. 1706. zamolio je bosanski paša, da mu dubrovačka vlada pošalje jednog liječnika. Dubrovčani zaključiše, da umjesto svog fizika pošalju paši tek brijača Marka Ferrija, vješta liječenju.²² Takav je postupak bio samo iznimka, jer je inače dubrovačka vlada slala u Bosnu upravo svoje najsposobnije medicinske stručnjake. Na primjer god. 1716. bio je kod paše dubrovački fizik Ivan Seisensmit, a sredinom god. 1728. boravio je »in ditionem Turcicam« i Petar Bianchi, najistaknutiji dubrovački liječnik tog vremena.²³

Krajem god. 1784. otputovali su bosanskom paši, po nalogu dubrovačke vlade, umni fizik i pjesnik Đuro Hidža i spretn kirurg Lorenzo Giromella. Vlada je tom prilikom dala svojim liječnicima 100 dukata, da se lijepo i reprezentativno obuku. Dobili su osim toga visoke dnevnice (po dukat dnevno) i bila su im dodijeljena tri vojnika za pratnju i zaštitu. Bosanski je namjesnik bio tada Silahdar Abdullah-paša, rodom Sarajlija. Liječnička mu je pomoć bila od slabe koristi, jer ga je već u veljači 1785. sultan dao otrovati.²⁴

O svim tim putovanjima nisu se sačuvali nikakvi posebni izvještaji. Osobitu vrijednost imaju stoga za nas četiri dosad neobjavljena pisma dubrovačkog fizika Ivana Paganija, u kojima izvještava Senat o svojem putovanju u Bosnu god. 1754. Ta su pisma sačuvana u Državnom arhivu u Dubrovniku.²⁵

²¹ O životu i radu Tome Budislavića pišu S. Cerva, *Bibliotheca Ragusina*, vol. IV, Dubrovnik 1742; D. Farlati i J. Coleti, *Illyricum sacrum*, vol. VI, Venezia 1800, str. 308-309; P. Budmani, *Stari pisci hrvatski*, knj. 21, Zagreb 1899, str. 200-202; M. Rešetar, *Toma Natalić Budislavić i njegov »Collegium Orthodoxum«* u Dubrovniku, Rad JAZU, knj. 206, Zagreb 1915, str. 136-141; V. Glück, *Toma Natalić-Budislavić, Pregled (Sarajevo)*, knj. 15, sv. 183-184, 1939, str. 150-154; R. Jeremić i J. Tadić, cit. dj., Beograd 1939, str. 56-57; J. Tadić, *Dubrovački portreti*, Beograd 1948, str. 349-368; V. Bazala, *Liječnik, biskup i diplomata Toma Budislavić, Dubrovački vjesnik*, 2/1951, br. 24 od 27. II. 1951; V. Bazala, *Stric Grgur i nećak Toma Budislavić-Budislavić, Republika* 1954, str. 255-295; M. D. Grmek, *Enciklopedija Jugoslavije*; sv. II, Zagreb 1956, str. 252.

²² Drž. arhiv u Dubrovniku, *Cons. Rog.* 140, 94.

²³ Vidi R. Jeremić i J. Tadić, cit. dj., str. 73-75. — O životu Ivana Dionizija Seisensmita, rodom Splicanina, objavio je vrijedne podatke C. Fisković u spomenknjizi Zbora liječnika: *Iz hrvatske medicinske prošlosti*, Zagreb 1954, str. 246-248. — O životu i radu Petra Bianchija vidi S. Cerva, cit. dj., sv. IV; Đ. Körbler, *Dubrovačanin Petar Bianchi i nećak mu Didak Dubravica-Arboscelli*, Rad JAZU, knj. 196, Zagreb 1913, str. 1-52; M. D. Grmek, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. I, Zagreb 1955, str. 493.

²⁴ O odluci dubrovačke vlade, kojom se Hidža i Giromella upućuju u Bosnu, vidi R. Jeremić i J. Tadić, cit. dj., str. 81. i 84. Podatke o sudbini Silahdara Abdullah-paše donose A. Knežević i Safvet beg Bašagić u naprijed citiranim djelima.

²⁵ Drž. arhiv u Dubrovniku, *Diplomata et acta*, br. 3204, 42.

Ivan Krstitelj Pagani rodio se god. 1718. u Dubrovniku. God. 1738. otputovao je na Maltu da studira medicinu u tamošnjoj bolnici. Prešao je zatim na Medicinski fakultet u Napulj. Dubrovačka vlada odobrila mu je god. 1742. godišnju stipendiju u iznosu od 150 dukata. Dopršio je 1746. u Padovi studij medicine i vratio se u Dubrovnik, gdje je izabran za državnog fizika.²⁶

U Dubrovniku je u kolovozu 1753. izazvao priličnu uzbunu sultanov ferman, kojim se u dubrovačko-bosanskom trgovanju ne dopušta tranzit robe preko mletačkog područja.²⁷ U toj je situaciji Dubrovčanima u ožujku 1754. došla kao naručena molba bosanskog paše, da mu pošalju nekog liječnika. Senat je naredio državnom fiziku Paganiju, da unatoč ljutoj zimi odmah krene na put u Bosnu i da tamo uznastoji pridobiti pašino prijateljstvo i osigurati trgovačke veze.

U svojem pismu iz Mostara Pagani 31. III. 1754. javlja dubrovačkom Senatu, da mu je putovanje, na koje je krenuo po izričitom nalogu, veoma teško zbog sniježnih nanosa i mećava. Da udovolji pašinoj želji, ipak će morati odmah nastaviti da putuje u Sarajevo. Po nalogu paše stavio mu je mostarski aga na raspolaganje potrebnu pratnju. Pagani je doznao, da će mletački izaslanik doći u Sarajevo tek kad okopni snijeg.

U svojem drugom pismu od 8. IV. 1754. javlja Pagani dubrovačkom Senatu, da je sretno stigao u Sarajevo 5. IV., nakon veoma naporna putovanja. Dan po svojem dolasku u Sarajevo otišao je do paše, koji ga je veoma lijepo dočekao, preuzeo pismo Senata i upitao, da li je zadovoljan putovanjem i smještajem. Pagani je odgovorio, da je »uzvišeni Senat razabrao iz pašina pisma hitnu potrebu za liječnikom i kirurgom, pa je stoga odmah izabrao moju osobu. Dubrovčanima je ostao samo jedan liječnik, a i taj bolestan. Meni je naređeno da odmah krenem i što brže dođem do nogu Vaše Presvijetlosti, jer je uzvišeni Senat gajio posebnu brigu za zdravlje svojeg tako slavnog dobročinitelja. Kako je Vaša Presvijetlost željela, da se zatraženi liječnik razumije i u internu medicinu i u kirurgiju, odlučio je uzvišeni Senat da s menom krene na put i kirurg, koji bi u slučaju hitne potrebe mogao djelovati po mojim savjetima i uz moju pomoć, jer nije običaj među kršćanima, da liječnik svojom rukom liječi vanjske rane«. Defterdar, koji je služio kao tumač, pročitao je paši pismo Senata. Paša je bio zadovoljan s pismom i kazao je, da će i dalje pomagati Dubrovčane. Ponudio je Paganiju da ostane u Sarajevu 2—3 mjeseca, jer će mu tu biti vrlo lijepo. Zatim je paša pitao Paganija, da li je rodom Dubrovčanin, našto mu je ovaj odgovorio, da jeste, ali da je studirao u Italiji. Razgovor se svrnuo na državne poslove, pa je Pagani rekao, da je u Dubrovniku već izabran poslanik, koji će doći u Sarajevo čim okopni snijeg. Pagani je objasnio paši, da nije točno upućen u te stvari, jer nije plemić. U daljem razgovoru oštro se Pagani okomio na mletačke inzulte protiv Dubrovčana, na mletačko gusarenje i otimanje robe

²⁶ Podaci o Paganijevu životu do završetka studija nalaze se u Drž. arhivu u Dubrovniku, *Diplomata et acta*, br. 3204.

²⁷ Drž. arhiv u Dubrovniku, Cons. Rog. 167, 164.v.

i žena, što je napose za osudu, jer Dubrovčani stoje pod zaštitom Porte. Paša je obećao, da će sve to urediti i da će se u Carigradu zauzeti za dubrovačke interese. Defterdar je primjetio, da Mlečani tvrde, da im Dubrovčani moraju plaćati tranzit, što je Pagani veoma živo i odlučno pobijao. Razgovor se vodio na hrvatskom jeziku, pa je paša dovršio diskusiju s umirujućim riječima: »Bit će sve mirno, bit će dobro, ja ću sve napraviti«. (Pagani je u svojem pismu to zabilježio ovakvom ortografijom: »bichie sue mirno, bichie dobro, iaciu sue napraviti«.)

Paša je tada naredio, da svi izađu iz sobe i na samu je rekao Paganiju« da motiv, radi kojeg je tražio liječnika, nije čir na nozi, od kojega je ozdravio, nego da je to bila samo izlika da sakrije ono, što mu vjera ne dozvoljava otkriti. Njegova je stvarna potreba u tome, što bi ovih dana trebala roditi njegovu ženu, koja inače nakon poroda pati od veoma snažnih bolova, pa bi on želio, ako se može, da se to nekako predusretne ili da se barem prirede neki lijekovi za olakšanje tih bolova. Osim toga je naveo, da ima u haremu i drugih briga«. »Odgovorih — piše Pagani — da je potrebno da sam pregledam bolesnicu. Postavljao sam i druga pitanja, tako da me konačno uveo u svoj harem i tu smo dugo razgovarali o bolestima njegovih žena i o drugim sitnicama, a kao tumač služio nam je neki dječak, njegov nećak po sestri. O raznim smo pak stvarima govorili na ilirskom, no — ili zato, što se ja ne znam dovoljno izražavati na bosanskom jeziku, ili zato, što on ne razumije dobro taj jezik, kad se radi o nazivima bolesti i tjelesnih nelagodnosti — katkad smo se tek s mukom razumjeli«. Paši se svidjelo Paganijevo odijelo, pa ga je zamolio, da po povratku u Dubrovnik naruči za njega 30-40 aršina takva materijala.

U nastavku pisma Pagani obavještava Senat, da je već liječio haznadara, koji je bolehljiv i hipohondričan, i da je dugo razgovarao s čehajom, koji je pravi Bošnjak, pa im je stoga bilo lasno da hrvatski razgovaraju. I u tom je razgovoru Pagani svrtao na politiku i veoma je grdio Mlečane.

Drugi je dan Pagani i bez poziva otišao do paše, izgovarajući se, da želi saznati, kako je uspjelo jučerašnje puštanje krvi kod njegove supruge, no zapravo da ispita politički teren. Paša je i tada bio veoma ljubezan; poklonio je Paganiju konja i svečano mu obećao, da će se zauzeti za Dubrovčane i da će Mlečanima zaprijetiti topničkim napadom na dalmatinske gradove.

Pagani moli Senat, da pošalje paši fino sukno, koje je zaželio, i ujedno da javi zadnje cijene riže, kave i šećera, jer bi paša želio kupiti veće količine tih artikala, franko Ploče. Pagani se ispričava, što mu pismo možda nije jasno, jer je pisano na brzinu, i to zato, što ga »i u kući i izvan kuće neprekidno smetaju Turci, dijelom bolesni, a dijelom značiželjni, tako da se nema vremena ni prekriziti«.

U postskriptumu tog pisma (dopisanom 9. IV.) javlja još dubrovački fizik, da se za sutra ili prekosutra očekuje, da u Sarajevo dođe gospodar Rafo Gozze iz Carigrada, a jučer na večer da su stigli kuriri iz Sinja, no da se još ne zna, što donose ti Mlečani.

Treće pismo Senatu napisao je Pagani u Sarajevu 17. IV. 1754. U njemu navodi, da je opet bio u pašinu haremu da liječi njegove žene. Paša je primio mletačke kurire u prisutnosti dubrovačkog fizika, pa im nije čak ni ponudio da sjednu. Kuriri su donijeli pismo generalnog providura Dalmacije, u kojem ovaj među ostalim javlja, da je dragoman bolestan, pa stoga ne može ovih dana na put. Paša je rekao Paganiju, da su to sve laži i mletačka domišljanja, jer da još ne znaju, što bi uradili. Očekivalo se, da će paša krenuti u Travnik, i sve je bilo u tom pogledu već pripremljeno, no na zahtjev mjesnog age i mule pristao je paša da odgodi put i da ostane još mjesec dana u Sarajevu. Vijest o dolasku Rafa Gozze iz Carigrada nije bila točna. Pagani opisuje zatim svoja nastojanja da pašine doglavnike prikloni Dubrovčanima i da im omrazi Mlečane. Na pr., kad je davao lijek haznadaru, oštro je napao barbarske postupke Mlečana.

Upravo se toga dana (17. IV.) dogodio sretan događaj: »danas je carigradska žena Njegove Ekscelencije bosanskog paše rodila muško dijete, i to s velikom lakoćom. Porod je olakšao puštanje krvi, učinjeno nakon mojeg dolaska, pa sam stoga opet bio pozvan na dvor, da pomognem, da se ona oporavi od napora poroda. Nije se razgovaralo o drugome nego samo o tome, što treba činiti takva bolesnica«.

Četvrti izvještaj Senatu poslao je Pagani 19. IV. 1754. U tom pismu javlja, da mletački poslanik još nije na putu. Paša je obećao, da će obavijestiti Paganija, čim dobije vijest, da je mletački poslanik krenuo iz Dalmacije, pa bi Dubrovčani onda trebali odmah poslati svojeg poslanika. U Sarajevo je stigao neki Ahmed, mletački pouzdanik, pa je Pagani pokušao od njega saznati, tko je izabran za mletačkog poslanika. Ahmed nije htio kazati ime, nego je samo rekao, da je poslanik jedan pravi mletački plemić. Ujedno je Ahmed istaknuo, da Mlečani ne kane više dopustiti besplatan tranzit robe dubrovačkih trgovaca. Pagani ističe u svojem pismu, da je glavni pristaša Mlečana u Bosni defterdar, koji je rodom iz Šibenika. Paša je pak pokazao, da je u svemu skloniji Dubrovčanima.

Potkraj travnja 1754. vratio se Pagani u Dubrovnik. U svojim pismima ne spominje nigdje ime bosanskog paše, koji se odlučio na tako izvanredan čin, da pusti muškarca u svoj harem. Nema sumnje, međutim, da je Pagani bio upravo kod glasovitog Mehmed-paše Kukavice, rodom Bošnjaka, smionog silnika, koji je krvavim načinom pokorio bosanske baše.²⁸

Po zahtjevu posebnog poslanika Muhsin-zade Mehmed-paše, sina ranije spominjanog Castellijeva prijatelja Abdullah-paše, naredila je bosanska vlada Ivanu Paganiju u siječnju 1761., da se ponovo uputi u Bosnu. Za pratnju su mu dodijeljeni dva sluge, dva pratioca i jedan janjičar. Pagani je odnio paši neke darove i opet je nastojao podrovati trgo-

²⁸ O Muhamed-paši Kukavici vidi A. Knežević, cit. dj., str. 70-73, i Safvet beg Bašagić, cit. dj., str. 103-104.

vačke veze između Bosne i mletačke Dalmacije. Za nagradu dobio je 150 dukata i dnevnicu od po 32 dubrovačka dinara.²⁹

Pagani je ostao kao državni fizik u dubrovačkoj službi sve do god. 1800., kad je zbog starosti morao prestati liječničkim radom. Godine 1802. poklonio je Republici svoju veliku i bogatu biblioteku, koju je skupljao od svoje mladosti. Vlada je prihvatila njegov poklon, odredila mu u znak zahvalnosti dar od 2.000 dukata i ujedno riješila, da se biblioteka preuzima tek poslije Paganijeve smrti.³⁰

Ivan Krstitelj Pagani bio je strastven bibliofil i odličan poznavalac klasične literature, napose filozofske i medicinske. U Naučnoj biblioteci u Dubrovniku nalazi se prijepis talijanskog prijevoda Euklidovih »Elementata«, na kojem je navedeno, da je sačinjen na Malti god. 1739. za potrebe Ivana Paganija. Od Paganija potječu još tri anonimna rukopisa iz XVIII. stoljeća, koja se sada nalaze u spomenutoj biblioteci. U jednom od tih svezaka nalaze se sastavci »Institutiones rei herbariae juxta methodum Tournefortij«, »De physiologia humana« i »De motu animalium et de fetus«, a u drugome »Physica generalis« i »Philosophia Neutoniana«. Treći je svezak posvećen praktičnoj medicini i sadržava ova poglavlja: »De febribus. De pectoris morbis. Elementa gymnastices sive de exercitationum usu medico. De praesagijs vitae et mortis. De aquae natura. Psorographia concinna. De compositione medicamentorum extemporanea. De commodis ab usu Vinaceorum«. Upoređujući te rukopise s pismima Ivana Paganija mogao sam ustanoviti, da ih je vlastoručno napisao upravo taj dubrovački fizik. Trebalo bi te rukopise pomnije proučiti i saznati, da li se radi o originalnim sastavcima ili tek o prijepisima tuđih djela.

Zahvalna dubrovačka vlada poklonila je svojem nekadašnjem profiziku još 28. XII. 1804., tik pred njegovu smrt, iznos od 200 dukata.

²⁹ Vidi R. Jeremić i J. Tadić, cit. dj., str. 78.

³⁰ Vidi R. Jeremić i J. Tadić, cit. dj., str. 79, i F. Kesterčanek, Naučna biblioteka u Dubrovniku, Vjesnik bibliotekara Hrvatske, 2/1951, str. 35.

Résumé

LES INFORMATIONS DE TROIS MÉDECINS SUR LEURS VOYAGES EN BOSNIE AU XVIII - ÈME SIÈCLE

Etant donné qu'au XVIIIème siècle il n'y avait pas en Bosnie de médecins scientifiquement formés, les pachas et les autres grandes personnalités de Bosnie s'adressaient, en cas de maladie, au provéditeur de Venise à Zadar ou au Sénat de Dubrovnik pour qu'ils leur envoient leurs médecins. On publie les renseignements concernant les voyages de trois de ces médecins qui, en dehors des informations d'ordre médical, étaient également chargés d'autres informations bien déterminées.

Le plus important entre eux est Dominique Castelli, proto-médecin de Zadar, qui, entre 1719 et 1734, a fait plusieurs séjours en Bosnie et en Hérzégovine. Ces informations constituent des renseignements de valeur pour la connaissance des conditions sanitaires et politiques.

Entre les représentants de la Dalmatie vénitienne et ceux de la République de Dubrovnik existait une lutte acharnée pour la priorité de l'influence politique en Bosnie. Chacun des deux côtés s'efforçait à diriger le commerce turc avec le littoral, le plus possible, dans ses propres comptoirs. C'est ce qu'on voit très bien dans les informations de Marko Florije et Ivan Pagani, médecins de Dubrovnik. Le premier, voyageant en Bosnie, un peu avant 1746, décrit la médecine populaire et certaines plantes médicinales. Ivan Pagani, invité par le pacha, est allé en Bosnie en 1754, et a eu l'extraordinaire autorisation de pénétrer dans le harem en tant que médecin-homme.